

A kínai petrofilia és az „eszményi” szikla

Yanping GAO: a pekingi Kínai Társadalomtudományi Akadémián (CASS) szerezte meg Ph.D-fokozatát esztétikából, ahol jelenleg az Irodalomtudományi Intézet egyetemi docense. 2016-ban jelent meg *Winckelmann's Vision of Greek Art* című könyve. Számos kötet fordítója: *Feeling and Form* (2013), *Chines Way of Thinking* (2017), *Act and Affect* (2018) etc., valamint az *International Aesthetics* (published by CASS) című folyóirat szerkesztője. Kutatási területei: művészettörténet, Winckelmann, szomaesztétika, összehasonlító kultúratudomány, kortárs francia filozófia. Vendégkutatóként több ország egyetemén megfordult (Oriental University of Naples, Aristotle University of Thessaly, Florida Atlantic University, Potsdam University).

Absztrakt

A petrofilia, azaz a sziklák szeretete, figyelemre méltó hagyománnyal rendelkezik a kínai kultúrában. A kínai gondolkodásban a sziklák nem csupán fetisizált tárgyak, hanem saját szubjektivitást és lelket tudhatnak magukénak. Tanulmányom elsődleges célja, hogy feltárja, miként becsülték igen nagyra, illetve ruházták fel a köveket egyfajta szubjektivitással – ezáltal a társfaj szerepébe ültetve őket az *írástudók* mindennapi életében. Emellett azt is szándékozom kiemelni, hogy pontosan mik az „eszményi” kínai szikla (elsősorban a mészkö) alapvető tulajdonságai – így például a *shoutoulouzhou* –, valamint hogy a hozzájuk (de különösen a Taj-tavi sziklákhöz) kapcsolódó izlés miként hatja át a kínai esztétikai érzékét. Szintén vizsgálom a petrofilia azon metafizikai és spirituális gyökereit, melyek elválaszthatatlanul összefonódnak a kínai taoista filozófiával. A sziklával kapcsolatos sajátos kínai érzékenység és izlés hangsúlyozása során, ahol szükséges, a nyugati hagyományra mint ellenpontra is kitérek majd.

A természeti törvény és az ember természettel való kölcsönhatása révén felhalmozódó tudás mélyreható értelmezéseként az öt elem – azaz a víz, a tűz, a föld, a fa és a fém – elmélete szervesen átszövi a kínai kultúra rendszerét, így például a hagyományos kínai orvoslást, a kínai horoszkópot stb. A továbbiakban tárgyalandó sziklák és kövek, melyeket „a föld csontjainak” tekintenek, kétségkívül az általában vett anyagra vonatkozó kínai gondolkodás kifinomultságát mutatják. A *Shen Nong Ben Cao Jing* (A földöntúli földműves füveskönyve) különböző ásványtípusokat – melyeknek egy része kövekből származott – már a Han-dinasztia korától (Kr. e. 202 – Kr. u. 9; 25–220) kezdve orvosságként jegyezték. A Tang-dinasztia korából (618–690; 705–907) származó *Shi Yao Er Ya* (Ásványok és gyógyszerek szótára), Mej Piao jelentős értekezése az ásványokról, valójában az alkímisták könyve volt, és a különböző anyagok bizonyos körülmények közt történő lehetséges átalakításának kutatását hivatott szolgálni. A Szung-dinasztia (960–1279) során ugyanakkor, a meghatározott témáknak szentelt tudományos monográfiák virágzásának köszönhetően, egész sor olyan könyv jelent meg, melyek kimondottan kövekről és ásványokról szóltak – így például a kőkatalógusok, melyekről jelen tanulmányban részletesen értekeztem –, ezek azonban inkább esztétikai, mintsem gyógyászati kiindulóponttal rendelkeztek.¹ Mindeközben a kínai írástudók a kövek formájának és anyagszerűségének izléses méltatásával, valamint képi megjelenítéseivel járultak hozzá a sziklák esztétikájához. A gyógyászaton és a misztériumon kívül vélhetően az esztétika is nagy szerepet játszott a sziklakultúrában.

Po Csü-Ji (772–846), a Tang-dinasztia korának kínai költője a következőképpen vélekedik *Beszámoló a Taj-tavi sziklákról* (太湖石记) című alkotásának egyik, sziklákról írott versében: „A költészettel, a zenével és a borral ellentétben a szikláknak nincs rendszerezett formájuk, sem hangjuk, sem illatuk, sem pedig ízük.”² Po Csü-Ji azonban egyúttal kétségkívül a kínai történelem egyik legismertebb szakértője, ha sziklákról van szó. Tulajdonképpen kevés civilizáció viseltetett annyi tisztelettel a sziklák és a kövek iránt, mint a kínaiak. A petrofilia, azaz a sziklák szeretete, figyelemre méltó hagyománnyal rendelkezik a kínai kultúrában – és ez a hagyomány akár kétezer éves múltra is visszatekinthet. Sziklákat eleinte a császári díszkertekben helyeztek el, melyek akkoriban az uralkodói család kiváltságának számítottak. Később, ahogyan a Tang-dinasztia idején a sziklákhöz kapcsolódó jelképrendszer több szinten is egyre hangsúlyosabbá vált, ez a lelkesedés átterjedt az *írástudókra*, valamint a köznép tagjaira. A sziklák méltatásának divatja még nagyobb népszerűsége telt szert a Szung-dinasztia korában, amikor megjelentek a különböző írók tollából származó sziklakatalógusok („石谱”). Külön említésre méltó, hogy a szóban forgó sziklák és kövek között egyáltalán nem találjuk meg a számos civilizációban nagyra becsült kristályokat és drágaköveket. Jelen tanulmány helyettük azokra a gyakorta „közönségesként” megnevezett sziklákra helyezi a hangsúlyt, melyeket a kínai *írástudók* és értelmiségiek különleges jellemvonásokkal azonosítanak, és átfogó szimbolikával ruháznak fel.

A kínai gondolkodásban a sziklák nem csupán fetisizált tárgyak, hanem saját szubjektivitást és lelket tudhatnak magukénak. Tanulmányom elsődleges célja, hogy feltárja, a kínai *írástudók* miként építették bele saját életükbe magukat a sziklákat, illetve azok jelképes tartalommal telített ábrázolásait. Emellett azt is szándékozom kiemelni, hogy az „eszményi” sziklákhöz (de különösen azok Taj-tavi fajtáihoz) kapcsolódó izlésük miként hatja át esztétikai érzékük egészét. A témát interdiszciplináris szemszögből tárgyalva szintén vizsgálom a petrofilia azon metafizikai és spirituális gyökereit, melyek elválaszthatatlanul összefonódnak a kínai taoista filozófiával. Az önprojekció, illetve az elmélkedés tárgyaiként a sziklák a kínaiak számára mind a kollektív, mind pedig a személyes gondolkodásban fontos szerepet játszanak. A sziklával kapcsolatos sajátos kínai érzékenység és izlés hangsúlyozása során, ahol szükséges, a nyugati hagyományra mint ellenpontra is kitérek majd.

Az emberi lények és a természet kölcsönhatása, a két világ közötti mindennapos találkozások velejárójának számító ökológiai egymásrautaltságon kívül, egy a kínai kultúrában mélyen gyökerező elgondolás – melyet eleinte a mezőgazdaság kialakulásához kötöttek. A sziklák esetében azonban a különböző panteista istenségekhez kapcsolódó kőimádat már a kezdetektől fogva létezett. A rapszodikus Han-kori fu költemények esetében a sziklák színes leírásai igen elterjedté váltak a „tárgy-költészet” (yongwushi 咏物诗) darabjaiban. Mindazonáltal, ahogy arra Yang Xiaoshan rámutat, „ebben a műfajban a lírai szikla nem rendelkezik egy fizikai test meghatározottságával; ehelyett olyan jelképként szolgál, melynek jelentése könnyedén megfejtethető. A költő vajmi kevés tanúbizonyságát adja annak, hogy anyagi kapcsolat állna fenn közte és az általa leírt sziklák között.”³ Más szóval: ebben a kontextusban a szikla egy olyan fogalom, melyet megfosztottak saját anyagszerűségétől.⁴ A szikla itt lényegében egy állandósult, rögzült elem, amely egy társadalmi szinten kialakított jelképrendszerhez kötődik – ezáltal pedig anyagszerűsége nincs fizikai hatással a befogadóra.

Történelmi szempontból egészen a 9. századig tartott, mire a kövek és emberek közötti kölcsönhatások észlelhetővé váltak, és a kövek tulajdonosuk „társfajaivá” alakultak. Mint arra Yang Xiaoshan rávilágít, „[e]zeket az új irányultságokat jeleníti meg a Taj-tavi sziklák lírai ábrázolása a Tang-dinasztia korának derekától egészen az Északi Szung időszakáig.”⁵ Ettől kezdve a kövek mély megbecsülésnek örvendtek, emellett pedig egyfajta szubjektivitással is felruházták őket, ezáltal az *írástudók* mindennapi életében betöltött társfaji szerepet is kaptak. Míg a Taj-tó (Tai Hú) közelében lévő városban, Szucsouban teljesített kormányzói feladatokat, Po Csü-Jit lenyűgözték egyes tóparti szikladarabok bizarr és furcsa formái. Ezeket azon nyomban haza is vitte, majd „házasította” őket. E kövek közelségéből a költő rengeteg ihletet és nyugalmat merített. Két kő (Shuangshí 双石) című versében például közeli barátaiként szólítja meg őket: „Fejemet feléjük fordítva kérдем a két követ: egy magamfajta meglett ember társasága tudnátok-e lenni? Bár a sziklák szótlanok, azt ígérük: három barát leszünk.”⁶ Niu Sengru (780–849), az akkori kancellár és Po Csü-Ji barátja, olyannyira megszállottja volt a kövek gyűjtésének, hogy fáradhatatlanul megfelelő csoportosításukon munkálkodott. A költő szerint az államférfi „nemes barátokként kezeli, kiváló filozófusokként tiszteli, ékszerként őrzi, és saját utódaiként szereti őket [a.m. a szikladarabokat].”⁷ Niu saját bevallása szerint éppúgy csodálja és szereti a sziklákat, ahogyan az ember a testvérbátyját szokta: „Mintha egy nálam tíz évvel idősebb fivéremre tekintenék.”⁸ A történészek széles körben Mi Fút (1051–1107), a Szung-dinasztia korának egyik költőjét és Szu Si 苏轼 (1037–1101) kortársát tekintik a sziklák legjelentősebb szakértőjének a kínai *írástudók* közt. Amikor például előljárói tisztséget vállalt a köveiről híres Anhuj tartománybeli Vuhuban, az odafelé vezető úton hirtelen megpillantott egy furcsa alakú, egyenesen álló követ a városkertben. Felindulva, tisztelete és csodálata jeleként azon nyomban meghajolt felé, majd a „Szikla Fivér” névvel illette.⁹ Az alázat és engedelmesség ilyen jellegű kinyilatkoztatásával Mi Fu lemondott saját szubjektivitásáról, teljes egészében behódolva és megadva magát a sziklának. Az ilyen érzelmetli pillanatok során, a fetisizmus szóhasználatával élve, a szikla domináns tárggyá válik – ahelyett, hogy passzív szerepet játszana. Az említett személyek egyike sem csupán egyfajta házi kedvencként kezelte a sziklákat. Mindegyikük sokkal inkább úgy tekintett rájuk, mint társfajra, ahogy manapság nevezzük: olyan tárgyként, amely az emberrel egyenértékű szubjektivitást tudhat magáénak.

A kínai petrofilia olyan gondolatrendszerként írható le, melynek összetartó ereje a természet és az emberi lények közötti elmélyült kapcsolatban rejlik, emellett pedig képviselőinek feltett szándéka, hogy szakítsanak az „ellentétekre épülő és pusztán emberközpontú nézet”¹⁰ helyességének filozófiájával. Habár bizonyos köveket a nyugati kultúrában is kétségkívül nagy becsben tartanak, ez a típusú petrofilia kizárólag Ázsiában létezik. Még maga Michelangelo sem készített soha olyan szobrot, amely a követ *önmagában* dicsőítené, ugyanakkor – amellett, hogy emberalakjainak megjelenítéséhez csiszolatlan köveket használt – nyíltan elismerte, hogy „kedves szívemnek az alvás, ámde a kő még inkább az” („Caro m'è ,l sonno, e più l'esser di sasso”).¹¹ Később ehhez hasonló, a természetben fellelhető kövek iránti megbecsülés érhető tetten Goethe, Emerson, valamint Thoreau gondolkodásában is. Példának okáért Goethe petrofilájához viszonyítva azonban a kínai *írástudók* számára, amint azt a későbbiekben kifejttem, a kövek saját, sokkal inkább megkülönböztető kategóriával rendelkeznek.

II. A kínai szikla anyagszerűsége és keletkezése

A sziklarajongók körében a mészke – és különösen annak Taj-tavi képviselői – kapta az „eszményi szikla” címet. Ennek megfelelően a kőszakértők számos esztétikai ítéletükben egyetértének, és gyakran veszik a Taj-tavi sziklákat valamennyi egyéb kő értékelésének összehasonlításai alapjául. A Taj-tavi sziklák Kínának ezen a területén mészke-lerakódásokból alakultak ki közel háromszázmillió évvel ezelőtt. Amikor még tenger borította a vidéket, ezek az ősi képződmények különös alakzatokat öltöttek. Egészen pontosan a tóban lévő kemény kavicsok faragták ilyenre az üledéket heves viharok idején. Két kő című versében Po Csü-Ji a Taj-tavi sziklák esztétikai tulajdonságainak egyik legkorábbi leírását nyújtja. Ahogy a költő fogalmaz: „Sötéten sárgálló két kölemez. Furesák és csúfak” („苍然两片石, 厥状怪且丑”).¹² Barátja, Niu Sengru hasonló véleményen van. Számára a jó kő legyen önmagában egész, nyitott és közönséges (tong 通), lyukacsos (tou 透), csúf és sötét színű. Ez a típusú petrofilia egészen a

Kvéder Bence Gábor

(1994, Pécs):

BA szintű egyetemi tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának anglistika szakán folytatta 2013 és 2016 között, majd a mesterképzést is ugyanitt végezte el 2018-ban; 2018 óta a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója, fő kutatási területe George Bernard Shaw drámaírói hagyatéka. A Tolna megyei Váralján él.

Szung-dinasztia koráig folyamatosan erősödő népszerűségnek örvendett. A már említett művész, Mi Fu a következőket sorolja az eszményi szikla fizikai jellemzői közé: „hosszúkás” (thou 瘦), redőzött (zhou 皱), „porózus”, azaz résekkel teli (lou 漏) és lyukacsos (tou 透). Ez a fajta köeszmény összhangban van a Po Csü-Ji által megfogalmazott „[f]urcsák és csúfak” esztétikával.

Mi Fu tehát Po nyomdokain halad azzal, hogy „hosszúkás”, „redőzött”, „porózus”, valamint „lyukacsos” tárgyakként jellemzi a sziklákat, egyúttal lefektetve annak alapvető paramétereit, hogy pontosan miből is tevődik össze a kínai szikla. Li Jü (1611–1680), a Csing-dinasztia korának (1644–1912) írója szintén ebből az alapgondolatból merít. A kövek iránt általánosságban tanúsított tiszteletét illetően megerősíti: „Szépségük a lyukacsosságban (tou), résekkel teli mivoltban (lou) és hosszúkasságban (thou) rejlik” („言山石之美者，俱在透、漏、瘦三字。”)¹³ A Taj-tavi sziklák valamivel köznapibb leírása található Tu Wan 杜绶 *Yunlini kőkatálogosában*, mely több mint száz fajta, a kínai gondolkodásban gyönyörködtetőnek minősülő kő leírását tartalmazza. Tu Wan, a Taj-tavi sziklákat a leginkább eszményi képződmények közé sorolva, a következők magyarázatot fűzi hozzájuk: „Természetszerűleg kemények és fényesek, kiegészülve »mély üregek« (qiankong 嵌空), »kifúrt lyukak« (chuanyan 穿眼), »egymásba fonódó csavart formák« (wanzhuan 宛转) és »különös mélyedések« (xianguai 险怪) körvonalai-val. [...] A felületüket mindenütt domború minták, valamint a szél és a hullámok által vajt apró üregek hálózata borítja.”¹⁴ Ez a szövegrész egyúttal a tetszetős sziklák számos ismertetőjegyét is igen szépen kiemeli, többek közt a „mély üregeket”, valamint a kövek felületének körvonalait redőzötté tevő, „lyukacsos”, „résekkel teli” és „egymásba fonódó csavart formák” (wanzhuan 宛转) által jellemzett „kifúrt lyukakat”. Az így jellemzett szikladarabok zöme bizzar kövek hatását kelti. A Taj-tavi sziklákon kívül létezik egy Jianghua szikla nevű képződmény is, mely „igen furcsa [...] Négy oldala üreges, így [a szikla] rendkívül veszélyesnek és ijesztőnek tűnik.”¹⁵ Az utóbbi „kinézete lyukacsos és bizzar [...] mély üregekkel a belsejében.”¹⁶

Az olyan szavak, mint „shou”, „tou”, „lou” és „zhou” különböző másodlagos jelentései jó eséllyel némi magyarázatra szorulnak – még annak ellenére is, hogy mind a négy kifejezés a kínai nyelvben szintén meglehetősen kétértelmű. Kínaiul a „shou” annyit tesz: vékony, szikár, esetleg sovány, jelezve, hogy a sziklákon lehetőleg ne legyen semmiféle „felesleg” vagy kidudorodás. A „zhou” azt jelenti, redőzött és egyenetlen – azaz ha a kő felszíne durva tapintású és töredezett, illetve repedésekkel, barázdákkal, lyukakkal és bemélyedésekkel tarkított. A „lou” jelentése: lékelt és porózus, tehát a kifejezés olyan résekkel teli felszínt jelöl, mely távol tartja a szóban forgó követ a simaságtól és a teljességtől. A „tou” – szó szerint: „keresztülmenni”, „áthatolni” – pedig a lyukacsos szerkezetet utal. Amint az Li Jü értelmezésében olvasható, „átjárók vezetnek egyik helyről a másikra”¹⁷. Lényegében egy folyamatos köztesség tart egyik réstől a másiktól, ennek eredménye pedig üres tér és forma kölcsönhatása.

A kínai gondolkodásban a sziklaesztétika jelentős hatást gyakorol a művészeti alkotókész-ségre is. A Szung-dinasztia korának államférfija, a tudósként és közösségi emberként egyaránt ismert Szu Si Wen Tong 文同 (1018–1079) festményeinek szikláit a következőképpen jellemzi: „csúfak, ámde finoman csiszoltak” (wen 文)¹⁸. Az eszményi szikla jelen kontextusában a „csiszolt” szó rokon értelmű a „redőzött” kifejezéssel. A sziklaesztétika legfontosabb szerepe azonban mégiscsak az, hogy mind a mai napig a hagyományos kínai kertészet szerves részét képezi. *Jian Ye* 园冶 című, kerttervezéshez készített kézikönyvében Csi Cseng (1582–1642), a Ming-dinasztia korának (1368–1644) kertépítész négy jellemzővel foglalja össze a kertészet arany szabályát: „shou”, „tou”, „lou” és „zhou”. Véleménye szerint ennek az alapvetésnek legjobb valós példái a Taj-tavi sziklák a maguk „mély üregeivel”, „szemgödreivel”, „csavart formáival” és „különös mélyedéseivel” (qiankong 嵌空, chuanyan 穿眼¹⁹, wanzhuan 宛转, xianguai 险怪²⁰). A Taj-tavi sziklákat széles körben alkalmazzák ún. „tudós-kövek” (gongshi 供石) szerepében, de egyes kertekben akár hegyeket idéző formában is elrendezhetik őket. Ha az eredetileg választott szikladarabok nem felelnek meg az eszményi képződményekkel szemben támasztott kívánalmaknak, szándékosan visszahajtják őket a tóba – egészen addig téve ezt, amíg azok ki nem mosódnak és vajúdnak eléggé ahhoz, hogy az eszményi „shou, tou, lou, zhou” alakot öltse fel.

Kínába tett utazásai során a francia Jean-François Gerbillon (1654–1707) meglepődve szemlélte ezt a kulturális szokást. A császári lakosztályban kiállított és Gerbillon által is látott különleges sziklával kapcsolatban Bianca Maria Rinaldi – az utazó szavait is tolmácsolva – megjegyzi, hogy „»a helyiek tehetősebb képviselői cseppet sem kímélik költségeiket, ha efféle semmiségről van szó: különösen sokat hajlandók áldozni holmi ösöreg sziklára, ha azon valami bizzar vagy különleges jelleg is található – így például ha üreges vagy egyik oldalától a másikig lyuggatott«. [Gerbillon] rendkívüli éleslátással vette észre azokat a jellegzetességeket, melyekre ő maga a »bizzar vagy különleges«, az »üreges« és az »egyik oldalától a másikig lyuggatott« kifejezésekkel utal. Amikor azonban mindezt összehasonlította a saját hazájában látottakkal, ráeszmélt, hogy a kínaiak inkább ezeket a bizzar sziklákat részesítik előnyben. »mintsem egy jaspistömböt vagy bármiféle gyönyörű márványszobrot. Mindazonáltal, még ha egyáltalán nem is használnak márványt az épületeiken belül, ezt nem amiatt teszik, mert az anyag nem áll rendelkezésre: a Peking környéki hegyek bővelkednek szemkápráztató fehér márványban – ámde ők ezzel kizárólag sírjaikat ékesítik.«²¹ Gerbillon ügyesen felismerte a kínai kultúra sziklák iránti hódolatát. Külön említésre méltó az a megjegyzése, miszerint a kínaiak, az európaiakkal ellentétben, nem használnak márványt házaik díszítéséhez. A francia utazó rájött, hogy a mészkö itteni előnyben részesítése a márvánnyal vagy gránittal szemben a sziklaesztétikában gyökerezik – mely egy szerteágazóbb kulturális gondolkodásmód része.

Az európai és a kínai kultúra felfogása eltérő a kő anyagszerűségéről. A sziklák ugyanakkor a nyugati költők gondolatvilágának is alapvető elemei. A gránit és a megmunkálatlan, ősi szikla iránti szenvedélye folytán Goethe kijelenti: „a sziklák a keménység nyelvére tanítanak bennünket”.²² *Heinrich von Ofterdingen* (1802) című alkotásában Novalis (1772–1801) úgy utal az ősi sziklával való kapcsolatteremtésre, mint „a természet ősrég sziklafiaival”²³ történő találkozásra. A világirodalomban a sziklaesztétika számtalan, az előbbiekhöz hasonló nyomát felfedezhetjük. Kutatásainak felhasználásával Gaston Bachelard (1884–1962) francia filozófus, aki az *Earth and Reveries of Will: An Essay on the Imagination of Matter* (A föld és az akarat ábrándozásai. Értekezés az anyag képzeletéről; 1948) című munkájában jelentős figyelmet szentel az anyag poétikájának, arra a következtetésre jut, hogy „[a kő] áthatolhatatlan, ellenáll a karcolásoknak, és elkoptatni sem lehet”.²⁴ Úttörő művében, mely a sziklák egy adott társadalom kollektív gondolkodásán belül képviselt jelentőségét is ismerteti, Bachelard úgy véli, hogy a nyugati költők előnyben részesítik a gránitot és a márványt a mészkővel szemben. *Anyaggal kapcsolatos* gondolkodásuk keretein belül az általuk méltatott sziklák kemények, külső erők hatásaitól mentesek, áthatolhatatlanok, és önmagukban teljes egészet alkotnak. Bachelard következtetése összhangban van a Hegelhez hasonló német filozófusok nézetével, miszerint a gránit képezi a „hegy magját”²⁵, illetve ez a kőzet a szilárdság elvének legjobb példája. Heidegger mindehhez világosabb magyarázatot fűz: „Pusztá dolog például egy gránittömb: kemény, nehéz, kiterjedt, tömeggel bír, formátlan, durva, színes, részben fénytelen, részben csillogó. Mindezt észlelhetjük a kővön. Így tudomásul vesszük ismertetőjegyeit.”²⁶

A gránithoz vagy a márványhoz képest a mészkő kinézete sokkal bizarrabb és képlékenyebb: utóbbi alakja a szél, az eső, a víz és más egyéb természeti hatások koptató és mállasztó munkájának eredménye. Éles ellentétben a sima felület, teljesség és szilárdság jellegzetességeivel, a mészkő-képződmények, mint például a Taj-tavi sziklák, olyan eltérő vonásokat mutatnak, amelyekre a nyugati kultúrában sohasem tekintenének elismerően. Míg a Bachelard által leírt, azaz nyugati értelemben vett eszményi kő szilárd, kemény, áthatolhatatlan, masszív, súlyos, valamint önmagában teljes egészet alkot, addig annak kínai megfelelője áthatolható, törekeny, redőzött, hosszúkás, csillogó és lyukacsos. Az olyan nyugati *írástudók* számára, mint Goethe és Heidegger, a gránit az eszményi kő. A kínai értelmiségiek szemében viszont a mészkő az esztétikai ideál, amely mintaképként kezelendő. Úgy tűnik, hogy ezekből a két kultúra ízlése közötti feltűnő eltérésekből adódóan a bizarr sziklák sohasem sikerül teljesen meghonosítani az európai kertekben. Az európai jezsuiták, újságírók és építészek úti beszámolóiból tudjuk, hogy a kínai kertkultúra igen jelentős hatást gyakorolt az angol kertek megtervezésére. Ezt bizonyítja a *jardin anglo-chinois* nevű kertészeti stílus, amelynek általában vett szerkezete és tájtervezése egyaránt a hagyományos kínai kertből ered. Ebből a modellből ugyanakkor hiányoznak a bizarr sziklák és a mesterséges hegyek. Hugh Honour (1927–2016) angol művészettörténész egyetlen alkalommal látott mesterséges hegyet európai kertben: a sinológus Oswald Sirén (1879–1966) könyvében közölt egyik fényképen – mely egy európai festményen ábrázolt, hiteles mesterséges hegy utánzatát örökíti meg. Honour nem csupán azt állítja, hogy ez az egyetlen példája az európai kertekben található mesterséges hegyeknek, hanem emellett is határozottan érvel, hogy az említett tájelem sokkal inkább egy beomlott barlangra hasonlít.²⁷ Ez a vélemény is jól mutatja, hogy az európai emberek számára gondot okoz a „bizarr” sziklák szépségének felismerése – még akkor is, ha rengeteg ihletet merítenek a kínai kertkultúrából.

III. A szikla mélye

Az anyag formái által ihletett képzeteket taglalva Bachelard rendkívüli éleslátással mutat rá, hogy képzeletünk két típusát különböztethetjük meg: a formai és az anyagi képzetet. Bachelardnak a képzelet megértését szolgáló rendszerében a formai típus felületes képekhez kapcsolódik, melyek „anélkül játszadoznak egy adott elem felszínén, hogy elegendő időt hagynának a képzelet számára ahhoz, hogy elmerengjen a látottak anyagán.”²⁸ Ennek fordítottjaként az anyagi képzetet „figyelmen kívül hagyja a mélységet, a tömeget és az anyag belső zuga-it.”²⁹ A kínai sziklák esetében mindkét képzettípus jelen van. Végtelenül változatos alakzataik okán, egyfajta formai összefüggés révén szokás a sziklákat ember- vagy állatszerű képződményekként is elképzelni. Az ilyen jellegű képzelet szorosan kapcsolódik a szemmel látható, külsőleges szerkezetekhez és formákhoz, a szikla mint az anyag egy formájának lényegét és mélyét azonban nem képes valóságként megragadni. A Bachelard által anyagi képzetnek nevezett típus hasonlít a kínai kultúrában kiemelt tiszteletnek örvendő sziklák gazdag jelképrendszeréhez.

A sziklával kapcsolatos formai képzelet gyakran már első látásra működésbe lép. Ez a képzettípus továbbá pillanatképeken és a hozzájuk társuló felismerésérzeten keresztül (a sziklák állatok, növények és egyéb létezők alakjában) örömteli lelkiállapotot idéz elő. Po Csü-Ji magasztalóan szól Niu Sengru kögyűjteményéről – kiváltképp az egyes elemek képlékenységeről és szabálytalan alakjáról. Po számára ezek a kövek az égi hegyek, a könnyű felhők, a halhatatlan lelkek vagy éppenséggel boroskupák, kardok, sárkányok, szellemek, sőt állatok és még számos egyéb dolog képzetét keltik.³⁰ A kínai kertek vándora, a Taj-tavi sziklák néhány mutatós darabjával a kezében, örömmel láthatná, hogy a kövek „az óceán habjainak fagyott hullámaira, az ég felé törő hatalmas kőgombákra vagy egy láthatatlan tengerben lebegő korallok alkotta szertelen képződményekre hasonlítanak.”³¹ A szikla absztrakt vagy szabálytalan jellege fantáziadúsabb légkört kölcsönöz a kertnek.³² Nem kizárt, hogy Victor Hugo (1802–1885) találkozása a homokkővel is ugyanezt a hatást fejtette ki. A gránit iránti vonzódása ellenére az író egy-egy torz látomás létrehozásához feltűnő előnyben részesítette a homokkövet. Maga az alkotó erről így gondolkodik: „A homokkő a legérdekesebb és legfurcsább felépítésű kő a világon... A táj nagyszerű színjátékában rendkívüli szerep jut a homokkőnek. Olykor előkelő és rideg, máskor inkább egy bohóca emlékeztet; hol birkózóként hajlik, hol paprikajancsiként dülöngél; szivacs, puding, sátor, kunyhó és fatönk egyszerre.”³³ A szabálytalan mészakő és a homokkő jelenléte egyaránt ihlető tájképeket eredményez.

A kínai hagyomány sziklaesztétikájának összetettségét és gazdagságát azonban csak az anyagi képzelet fogalma képes teljes egészében érzékelteni. A formai képzettel ellentétben ez a típus közvetlenül magából az anyagból ered, nem pedig azokból a véletlenszerű alakzatokból, amelyek megragadják játékos fantáziánkat. Következésképp csakis a bizarr sziklákhöz kapcsolódó anyagi képzelet lencséjén keresztül érthetjük meg a kínai kultúra *petrofil* esztétikájának mélyebb értékét és jelképrendszerét – úgy metafizikai, mint kozmológiai szempontból. A kínai embereknek – és különösen az *irástudóknak* – a csúf és bizarr sziklák iránti tartós tiszteletére csupán azt követően deríthetünk fényt, hogy alaposan szemügyre vettük a kövekben rejlő jellemvonásokat. A következő szakaszban mélyére hatolok ezeknek a szikláknak, amelyeknek a Taj-tavi képződmények metonimikus leképeződései.

Az ősi kínai világszemlélet szerint minden természeti jelenséget, beleértve az embereket és a sziklákat is, a csi 气 nevű pszichofizikai energia tölt meg élettel.³⁴ A sziklára, mint a föld alkotóelemére, a föld „lényegi energiájának” összpontosulásaként tekintenek. A kínaiak továbbá abban is hisznek, hogy „[a] föld lényegi energiája formálja meg a sziklát. [...] A sziklák az energia magjai.”³⁵ A Szung-dinasztia korából származó *Yunlin kőkatalógus* újra és újra kiemeli, hogy a szikla a mennyei és a földi világ energiáját és szépségét egyaránt képviseli és magába gyűjti – de különösen, amint arról a szöveg beszámol, „[a] sziklában egyesülő legtisztább mennyei-földi energiát, mely az anyaföldet magán viselve emelkedik a felszínre [...], [és] ökölnyi nagyságban képes egybegyűjteni ezer köszirt szépségét.”³⁶ Tekintve, hogy a kő mindig víz és szikla összeütkezéséből árad, az alapján, ahogyan az összegyűlő pára a hegycsúcsok köré fonódik, oltalmazón övezve a szirteket és a hegygerinceket, a sziklákat egyúttal úgy is ismerik, mint „a felhők gyökerei”. Következésképp, habár a földből származik, a kő egyaránt részesedik a mennyei és földi világ csijéből, ezáltal pedig a kozmosz nagyszerűségét és törékenységét is tükrözi.

A hagyományos kínai gondolkodás anyagi képzelete szerint az energia, állandóság helyett, folytonosan kering a mennyek és a föld között. A sziklák felületén átfűrődő lyukakat ennek megfelelően olyan átjáróknak vélik, amelyeken keresztül az energia mind a kő belsejében, mind pedig azon kívül szabadon áramolhat. A lyukak révén a szikla felszínén lévő tér könnyeddé és fizikailag cseppfolyóssá válik, ezáltal pedig egy még tekintélyesebb létezővé alakul. A kínai filozófiában a lyuk, a rés, illetve bizonyos értelemben az üresség ontológiai jelentőséggel bír. Lao-ce (Kr. e. VI. század) taoista filozófus úgy véli, hogy lét és nemlét egymást (pontosabban egymás fogalmát) szüli. A gondolkodó továbbá azt is határozottan állítja, hogy ez a kölcsönös mozgás az ürességből ered. Ezt illetően ő maga a következőképpen elmélkedik: „Az ég és föld közötti tér, / akár a fújtató, / üres és nem szakad be, / mozog és egyre több száll belőle...”³⁷ („天地之间, 其有犹囊籥乎? 虚而不屈, 动而愈出”). Hozzá hasonlóan egy másik taoista filozófus, Csuang Csou (Csuang-ce; Kr.e. 369–286) szintén hangsúlyozza az üresség jelentőségét – a maga mélyreható módján: „... az üregek már mind kiürültek [és elcsendesedtek]” („众窍为虚”), „... a szellem üres és [minden elmélyültségtől] szabad marad, és nyitva áll a dolgok [külső megjelenése] számára” („唯道集虚”).³⁸ A *Huaj-nan-ce* 淮南子 című, Nyugati Han-korból (Kr. e. 202 – Kr. u. 9) szár-

mazó filozófiai alkotás egy még meggyőzőbb érveléssel szolgál: „A lyukak és rések a szellem kapui és ablakai.” („夫孔窍者，精神之户牖也.”)³⁹ Maga a lyuk tehát olyan, mint egy szerv, mely összekapcsolja a kozmoszt az emberi szellemmel és képzelettel. Egy másik típusú mészakőről, a *Linglongshiról* írott méltatásában Zhu Csangven (1039–1098) úgy vélekedik, hogy „a lyukak megtörik a természetben uralkodó káoszt” („凿开混沌窍”).⁴⁰ Heidegger szerint a kő a természetben a káosz része. A filozófus ki is jelenti, hogy „[a] kő világ nélküli”,⁴¹ hiszen nem veszi ki a részét egy „világ” megvalósításából: az a folyamat az emberi tudatra korlátozódik. A lyukak, valamint a felületen tükröződő üresség mindazonáltal megtöri a káoszt, és saját szubjektivitást kölcsönöz a kőnek. Ezt az ellentmondásosan jelentős ürességet csodálva Csing Lüe XII. századi költő kinyilatkoztatja, hogy „[ez az űr] olyan, mint a szentek szíve: a lyukak és a rések üresek, és elvezetnek a megvilágosodáshoz” („又如圣人心，孔窍虚明通”). „Porózus”, résekkel teli (lou 漏), valamint lyukacsos (tou 透) jellegéből adódóan a sziklát felruházzák a csivel, amely a képződményt a világhoz kapcsolja, ezáltal pedig létrehozza saját külön kozmológiáját. A bizarr szikla kétségkívül az összeolvadás filozófiai és spirituális eszméjét, esetleg saját magunk kozmoszban való szertefoszlásának képzetét, jelenti a kínai *írástudók* számára.

Amikor az eszményi kínai szikla fogalmát taglaljuk, már a „shoutoulouzhou” pusztá szerkezete is képletes mélységgel rendelkezik. A redő és a lyuk egyaránt a természeti világgal való emberi kölcsönhatások nyoma, amely ezáltal a szubjektumtól érkező jelentőségteljes visszajelzés bizonyítéka. A természettel folytatott és feljegyzések révén fennmaradt „küzdelmek” kontextusában – mely a kínai kultúrában több ezer éves múltra tekint vissza – a kő ellentmondásos, egyszerre előkelő és csúf kinézettel rendelkezik. Po Csü-Ji a következőket írja a Taj-tavi sziklák keletkezéstörténetéről: „évmilliók formálták őket, vagy a tengerek zugaiba, vagy a tavak mélyére süllyedve”.⁴² A kő egyszerre az idő és az időtlenség képmása. Szerkezete által a szikla megjeleníti az idő alakját, mely az ősi civilizációk csodálatára sarkall. Egy sziklát nézve megértjük saját létünk mulandóságát, emellett pedig megtanuljuk tisztelni az idő kőben megmutatkozó állandóságát. Változatos kinézetük okán a kínai dolgozószobákban és kertekben kiállított mészakőr sziklákat *írástudó* tulajdonosuk szimbolikus önarcképének tekintik. A sziklák jelképrendszerének értelmében ezek a kőek egy ember életének bizonytalan és nehéz szakaszait – így akár politikai üldözöttesek idejét – is megjeleníthetik. A szóban forgó sziklák egyikének „csiszolt” megjelenése például valamely költő kifinomult lelkivilágát képes tükrözni. A klasszikus szimbolizmus értelmében a „vékony”, azaz hosszúkás sziklák a költő magányérzetét hivatottak kifejezni. Ugyanebben a vonatkozásban a Ming-dinasztia korának írója, Jüan Hongdao (1568–1610) egy kő képét használja ahhoz, hogy saját öregedése miatt panaszkodjék – és fel is teszi a következő kérdést: „Hogyan is hasonlíthatnám a szikár követ agg orcámhoz?”⁴³ Az említett példákban a kőek olyan bizalmas és érzelmekkel teli módon fonódnak bele a kínai emberek életébe, hogy ezzel az önmagukban vett sziklák egyedülálló anyagszerűségét tükrözik.

Összességében elmondható, hogy kivetítjük érzelmeinket a sziklákra, amelyek a jelen tanulmányban ismertetett folyamatok eredményeként átalakulnak. Másrészt azonban a szikla megőrzi saját, változatlan lényegét, hiszen jelenléte a mi szemlélődésünkre és elmélkedésünkre épül – az alatta rejlő világ pedig szintén ennek révén emelkedik ki előttünk. Egy jelentőségteljes világ vagy azon keresztül idéződik meg, amire Bachelard anyagi képzeletként utal, vagy olyan „jelek” útján, amelyek szimbolikus jelentéstartalma összhangban van egy erős alapokon nyugvó kulturális rendszerrel. A jelentéssel kapcsolatos utóbbi lehetőséget illetően a konfucianizmus a jádekövet tiszteli egy kifinomult és nemes személyiség jelképeként. A taoizmus azonban nyilvánvalóan a természetes, illetve sokak által rúttnak és bizarnnak ítélt sziklákat részesíti előnyben. A bizarr-fenséges ellentéppár megfordításával a taoizmus azt hirdeti, hogy a „csúf” kőek valójában fenségesek – hiszen mélyen gyökerező kapcsolatban állnak a kínai kultúra kozmológiájának és metafizikájának rejtett formáival.

Fordította Kvéder Bence Gábor

A „Felhősipkás csúcs”, a Taj-tavi sziklák egyik közismert képviselője a Megmaradt kertben (Szucsou, Kína).⁴⁴ A szerző felvétele.

IRODALOM

- HAY, John 1985. *Kernels of Energy, Bones of Earth. The Rock in Chinese Art* (Az energia magjai, a föld csontjai. A szikla a kínai művészetben), China Institute in America, New York, NY
- LIU, An 2010. *The Huainanzi. A Guide to the Theory and Practice of Government in Early Han China* (*Huaj-nan-ce*. Útmutató a kora Han-kori Kína kormányzásának elméletéhez és gyakorlatához), ford. és szerk. John S. MAJOR, Columbia University Press, New York, NY.
- SCHAFER, Edward Hetsel 1961. *Tu Wan's Stone Catalogue of Cloudy Forest. A Commentary and Synopsis* (Tu Wan kőkatalógusa a felhős erdőről. Kommentár és összegzés), University of California Press, Berkeley, CA.
- ZEITLIN, Judith T. 1992. The Petrified Heart. Obsession in Chinese Literature, Art, and Medicine (A megkövült szív. Megszállottság a kínai kultúrában, művészetben és orvostudományban), *Late Imperial China* 12 (1992): 1–26.

- 1 A kínai ásványkutatás történetével kapcsolatos részletesebb információkért lásd Joseph NEEDHAM. *Science and Civilisation in China* (Tudomány és civilizáció Kínában), 3. köt., Cambridge, Cambridge University Press, 1959, 643–646.
- 2 *Po Csü-Ji összes művei* 白居易集, 4. köt, szerk. Gu Xuejie 顾学颉, Peking, Zhonghua Book Company, 1999, 1543. Ahol a magyar fordító nevét külön nem jelzem, ott az idézett részeket saját fordításomban közlöm.
- 3 A tárgyaknak szentelt költészet jelentőségének átfogóbb elemzéséhez lásd YANG Xiaoshan. *Metamorphosis of the Private Sphere: Gardens and Objects in Tang-Song Poetry* (A magánszféra metamorfózisa. Kertek és tárgyak a Tang-dinasztia korának dalköltészetében), Cambridge, MA, Harvard University Press, 2003, 94–98.
- 4 Uó, Petrophilia and Its Anxiety, The Lake Tai Rock in Tang-Song Poetry (A petrofilia és az általa kiváltott szorongás. A Taj-tavi sziklák a Tang-dinasztia korának dalköltészetében), *Landscape and Garden* (风景园林) 10 (2019): 81.
- 5 Uo.
- 6 Az angol nyelvű változathoz lásd Uó, *Metamorphosis of the Private Sphere*, 100–101.
- 7 *Po Csü-Ji összes művei* 白居易集, 4. köt, 1544.
- 8 Az angol nyelvű változat forrása: Yang, *Metamorphosis of the Private Sphere*, 107.
- 9 Lásd JIN Xuezhí 金学智. *Chinese Garden Culture* (Kínai kertkultúra, 中国园林文化), Peking, China Architecture and Building Press, 2005, 359.
- 10 Wolfgang WELSCH. Art Transcending the Human Pale – Toward a Transhuman Stance (Az emberi határokat meghaladó művészet – Egy emberfeletti állapot felé), *International Aesthetics* (外国美学, Peking) 21 (2013): 329.
- 11 Az angol nyelvű változatot lásd uo. Giovan Battista Strozzi *Michelangelo válasza* című versrészletének ugyan-ezen sora Faludy György fordításában a következőképp olvasható: „Aludni jó; jobb lenni béna bálvány”. A magyar nyelvű változathoz lásd https://www.babelmatrix.org/works/it/Strozzi%2C_Giovan_Battista-1504/Caro_m_%C3%A8_l_sonno%2C_e_pi%C3%B9_l_esser_di_sasso/hu/33403-Michelangelo_v%C3%A1lasza, hozzáférés: 2020. dec. 19. (Strozzi *Párvers* című, Faludy György által magyar nyelvre átültetett alkotása teljes terjedelmében olvasható itt: <http://old.sztaki.hu/~blb/irodalom/>, hozzáférés: 2020. dec. 19.)
- 12 Az angol nyelvű változathoz lásd YANG, *Metamorphosis of the Private Sphere*, 100.
- 13 LI Jū 李渔. *Xian Qing Ou Ji* 闲情偶记 (A szabadidő élvezete/A szabadidős tevékenységek jegyzéke), Csangsa, Yuelu Press, 2016, 171. Az idézet angol nyelvű változata a tanulmány szerzőjének munkája.
- 14 YANG, *Metamorphosis of the Private Sphere*, 99–100.
- 15 TU Wan 杜瑄. *Yunlin Stone Catalogue* 云林石谱, szerk. WANG Yuan, ZHU Xuebo és LIAO Lianting, Sanghaj, Shanghai Bookstore Publishing House, 2019, 5.
- 16 Uo., 4.
- 17 LI, *Xian Qing Ou Ji*, 171.
- 18 A „wen” szó egyúttal szerkezetet, szövetet vagy mintázatot is jelenthet.
- 19 Ugyanez a kifejezés egy korábbi idézetben a „pierced holes”, azaz „kifúrt lyukak” angol nyelvű fordítással szerepel. Lásd a 14. lábjegyzethez tartozó szövegrészt.
- 20 CSI Cseng 计成. *Jūan Je* 园冶, Peking, China Architecture and Building Press, 2018, 374.
- 21 Bianca Maria RINALDI (szerk.). *Ideas of Chinese Gardens: Western Accounts, 1300-1860* (Gondolatok a kínai kertekről. Nyugati beszámolók, 1300–1860), Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2016, 70.
- 22 Gaston BACHELARD. *Earth and Reveries of Will: An Essay on the Imagination of Matter*, ford. Kenneth Haltman, Dallas, TX, Dallas Institute of Humanities and Culture, 2002, 158.
- 23 NOVALIS. *Heinrich von Offerdingen*, ford. MÁRTON László, Budapest, Helikon, 1985, 54. Az idézett szövszerkezet német eredetije a következő: „mit den uralten Felsensöhnen der Natur”. Ennek forrásához lásd NOVALIS. Heinrich von Offerdingen, in Uó, *Werke und Briefe* (Művek és levelek), München, Winkler Verlag, 1962/1968, 141–305. 194., ill. NOVALIS. *Heinrich von Offerdingen*. Ein Roman (Heinrich von Offerdingen. Regény), in Uó, *Monolog, Die Lehlinge zu Sais, Die Christenheit oder Europa, Hymen an die Nacht, Geistliche Lieder, Heinrich von Offerdingen* (Monológ, A szaiszi tanítványok, A kereszténység, avagy Európa, Himmuszok az éjszakához, Lelki énekek, Heinrich von Offerdingen), Reinbek, Hamburg, Rowohlt Verlag, 1963, 87–218. 129. Az angol fordítás forrása: BACHELARD, *Earth and Reveries of Will*, 143.
- 24 BACHELARD, *Earth and Reveries of Will*, 157.
- 25 Uo.
- 26 Martin HEIDEGGER. A műalkotás eredete, ford. BACSÓ Béla, in Uó, *Rejtektutak*, Budapest, Osiris, 2006, 9–69. 14. A szerző által használt angol fordítás forrása: Martin HEIDEGGER. The Origin of the Work of Art, in Uó, *Poetry, Language, Thought*, összeáll. és ford. Albert HOFSTADTER, New York, NY, Harper and Row, 1971, 15–86. 22. Az ugyanerre a műre vonatkozó későbbi hivatkozásban először a magyar, majd az angol fordítás megfelelő oldalszáma szerepel.

- 27 *China and Gardens of Europe of the Eighteenth Century* (Kína és az európai kertek a XVIII. században; 1950) című könyvében Oswald Sirén említ egy fényképet, mely egy európai kertben található hegyutánzatról készült. Hugh Honour szerint egész Európában ez az egyetlen hegyutánzat. Lásd Hugh HONOUR. *Chinoiserie. The Vision of Cathay* (Chinoiserie. Cathay látomása), ford. Liu Aiying és Csin Hong, Peking, Beijing University Press, 1961, 299.
- 28 BACHELARD. *Water and Dreams. An Essay on the Imagination of Matter* (Víz és álmok. Értekezés az anyag képzeletéről), ford. Edith R. FARRELL, Dallas, TX, Dallas Institute of Humanities and Culture, 1999, 10–11.
- 29 Uo., 2.
- 30 *Po Csü-Ji összes művei*, 4. köt., 1544.
- 31 François BERTHIER. *Reading Zen in the Rocks. The Japanese Dry Landscape Garden* (Sziklákba rótt zen. A japán sziklakert), ford. Graham PARKES, Chicago, IL, University of Chicago Press, 2005, 98.
- 32 *A jardin anglo-chinois* iránt érzett tiszteletéből adódóan a XVIII. századi német kertteoretikus, Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742–1792) szavain a kínai technikák egyértelmű hatása érződik, amikor a szabálytalan kövek kertekben betöltött esztétikai szerepét taglalja. Ahogy azt fő művének 176–177. oldalán kifejti, ezek „azok [a sziklák], amelyek szabálytalanok vagy különösek, amelyek a képzeletet annak megszokott rétegeiből a korábban nem látott képzetek birodalmába repítik, amelyek bebocsátást engednek az emberi gondolat számára a tündérek világába, a bűvöletok varázslatos földjére.” Lásd C. C. L. HIRSCHFELD. *Theory of Garden Art* (A kertművészet elmélete), szerk. és ford. Linda B. PARSHALL, Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2011.
- 33 BACHELARD, *Earth and Reveries of Will*, 144.
- 34 A világegyetem keletkezésének egyik ősi kínai mítosza az eget hatalmas barlangként ábrázolja, és úgy tartja, hogy azok a darabok, amelyek leváltak a mennyek boltozatáról, a mi földünkre hulltak. Zuhanás közben, mielőtt még a földre ágyazódtak volna, ezek a hatalmas kődarabok óriási mennyiségű kozmikus energiával, azaz csivel (ch'i) töltődtek fel. Lásd BERTHIER, *Reading Zen in the Rocks*, 89.
- 35 Idézi ZHU Liangzhi 朱良志. *The Romantic Spirits of the Stone* (A kő romantikus lelkei) 顽石的风流, Peking, Zhonghua Book Company, 2016, 98.
- 36 Az angol nyelvű szöveg forrása: BERTHIER, *Reading Zen in the Rocks*, 92.
- 37 LAO-CE. *Az Út és Erény könyve (Tao Te king)*, ford. WEÖRES Sándor (Tőkei Ferenc prózafordítása alapján), Budapest, Magyar Helikon, 1980, 13. Ugyanez a fordítás a mű későbbi magyar kiadásaiban is napvilágot látott. Lásd például uő. *Tao Te King. Az Út és Erény könyve*, ford. WEÖRES Sándor, Budapest, Tericum, 1994, 13., ill. uő. *Tao Te King. Az Út és Erény könyve*, ford. WEÖRES Sándor, Budapest, Helikon, 2016, 17. Az idézett szövegrészlet Karátson Gábor változatában a következőképpen olvasható: „Ég Föld köze / akár a kovácsfűjtató / üres és kimeríthetetlen / tevékeny / s árad egyre teljesebben.” Lásd uő. *Tao te king*, ford. KARÁTSZON Gábor, Budapest, Q.E.D., 2002, 9. A művet angolból magyarra átültető Máté János pedig így fordítja a vonatkozó sorokat: „Nem mérhető-e fűjtatóhoz az úr az Ég és a Föld közt? / – Kiürrítetik, mégsem vész el képessége, / – Ismét mozgásba hozzák, s még több levegőt áraszt.” Lásd uő. *A titkos völgy. Tao te King*, ford. MÁTÉ János, Budapest, Gondverő, 2001, 25. Az angol nyelvű változathoz lásd uő. *Tao Te Ching, or The Tao and Its Characteristics* (Tao Te King, avagy a tao és annak sajátosságai), ford. James LEGGE, Auckland, Új-Zéland, The Floating Press, 2008, 16.
- 38 *Csuang-ce bölcsessége*, ford. BRELICH Angelo, Terebess Ázsia E-Tár (<https://terebess.hu/keletkultinfo/csuangce.html>), hozzáférés: 2021. jan. 11. Az angol nyelvű szöveg forrása: „Chinese Text Project” (<https://ctext.org>), hozzáférés: 2019. ápr. 29.
- 39 LIU Kangde 刘康德. *The Interpretation of Huainanzi* (A *Huaj-nan-ce* értelmezése) 淮南子直解, Sanghaj, Fudan University Press, 2001, 306.
- 40 *A dalköltészet összes alkotása* 全宋诗, szerk. a Pekinger Egyetem Ókori Irodalom Kutatóintézete, Peking, Beijing University Press, 15. köt., 9789.
- 41 HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, 33, ill. 43.
- 42 *Po Csü-Ji összes művei*, 4. köt., 1544.
- 43 Idézi ZHU, *The Romantic Spirits of the Stone*, 31.
- 44 A Liu Jūan (Liú Yuán 留園) magyar nevének forrása: https://hu.wikipedia.org/wiki/Megmaradt_kert.

